

ILMIY BILISHDA BILIM DARAJALARI

Bekmurodov Fayozbek Murodjonovich

TDTr.U talabasi.

Salimov Baxriddin Lutfullayevich

Ilmiy raxbar.

Annotatsiya. *Insonning bilish jarayoni murakkab ziddiyatli dialektik jarayon ekanligini, bilishning asosi va kriteriyasi amaliyot ekanligini hamda bilishimizning ana shu xususiyatlarini ochib beruvchi dialektikaning metodologik tamoyillariga ega ekanligini ta'kidlamog' lozim. Falsafaning gnoseologiya masalasi ya'ni dunyoni bilish mumkinmi yoki yo'qmi? masalasini ham tahlil qilgan edik. Falsafa bilish nazariyasi, ob'ektiv voqelik, rivojlanish qonunlarini kishi ongidagi in'ikosi, to'g'risidagi masalani o'z ichiga oladi.*

Kalit so'zlar: *bilish, bilish, ilmiy tadqiqot, bilish jarayoni.*

Abstract. *It should be noted that the process of human cognition is a complex contradictory dialectical process, the basis and criterion of cognition is practice, and it has methodological principles of dialectics that reveal these features of our cognition. We also analyzed the issue of epistemology of philosophy, that is, is it possible to know the world or not? The issue of philosophy includes the theory of cognition, the perception of objective reality, the laws of development in the human mind, and the issue of.*

Keywords: *cognition, knowledge, scientific research, cognitive process.*

Voqelik hodisalarini bilish oddiy hayotiy tirikchilik uchun yo'l topish emas, balki ilmiy tadqiqot yo'li bilan izlanishlar natijasida yangi fan yutuqlariga ega bo'lish, yangi bilimlarni vujudga keltirishdan ham iboratdir. Ma'lumki, bilim insonning tarixiy amaliy faoliyati negizida vujudga keladi. Tabiat va jamiyatning murakkab, xilma-xil, rang- barang hodisalarini haqiqiy mazmunini, mohiyatini, rivojlanish qonunlarini bilishning aniq va usullari mavjud bo'lib, ular ilmiy tadqiqot va izlanishning aniq yo'nalishini ifodalaydi. Shu sababli biz endi usul nima? Usul tadqiqot, bilish yo'li, usuli demakdir.

Har bir fan ob'ektini o'rganuvchi predmetning aniq izlanish usuli bo'lib, bu usul xususiy, umumiy va eng umumiy usul bo'lishi mumkin. Ilmiy bilish masalasida usul muammosi bilan falsafa tarixida Aristotel shug'ullangan. Lekin, birinchi marta fanni usul sistemasi asosida ingliz faylasufi Bekon F. ilgari surgan. U ilmiy bilishning induktiv va empirik usuliga asos solgan. Dekart esa ob'ekt bilan sub'ekt munosabati

masalasida tafakkurning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatgan, Kant bilishni alohida shakllarga ega bo'lgan o'ziga xos faoliyat sifatida tahlil qilishga asos solgan. Bu masalani hal etishda ayniqsa Gegel qarashlari alohida ahamiyat kasb etdi. U bilishning, umuman ma'naviy faoliyatning umumiy metodi – dialektikaning rolini ko'rsatib bergan.

Falsafa dialektikaning bu rolini saqlab qolib qayta ishlab chiqdi. Dialektika ilmiy bilishning, ob'ektiv voqelikni bilishning asosi, umumiy metodologiyasidir. Bu metod bilimlarning aniq, tarixiylik nuqtai-nazaridan oldinni ko'ra bilish funksiyalariga ega bo'lgan usulidir. Falsafa ob'ektivlik prinsipiga e'tibor berishni ta'kidlaydi. U voqelikka har qanday yondoshish, yaqinlashishning son – sanoqsiz turlari, har bir ayrim turdan o'sib butunga aylanuvchi sistemasi borligini ifodalaydi.

Bilishda metafizik tafakkur usuli hukmronlik qilgan davrda bilishning shakl va usullari bir – biriga bog'liq bo'lmagan holda olib qaralgan. Bilishning empirik va nazariy tomonlari, ular orasidagi munosabat masalasi ham bir tomonlama hal qilingan. Falsafa uslubi asosida tabiat, jamiyat tafakkur hodisalarining eng umumiy qonuniyatlari ochiladi. Ilmiy bilish jarayonida turli xil metod va usullarni qo'llash asosida bilim vujudga keladi va rivojlanadi. Bu masala gnoselogik xarakterdagi masala bo'lib, amaliy va nazariy faoliyatning murakkab dialektik munosabatlarini o'z ichiga oladi. Hayotdagi bilishning aniq shakl va usullaridan foydalanish orqali ilmiy bilim rivojlanadi.

Bizni o'rab turgan dunyo hodisa va predmetlari ko'p qirrali, ko'p sifatlilik xususiyatiga ega. Ularni bir vaqtda tushunish, bilish mumkin emas. Shuning uchun bilish metodologiyasi bilishning umumiy metodi va tafakkur usulining rivojlanish qonunlarini asoslab berdi. Bu umumiy metod asosida har bir konkret fan o'zining metod va usullarini ishlab chiqadi. Aniq fanlar metodi xususiy metod hisoblanadi.

Falsafa metodi eng umumiy metod yoki ilmiy bilish metodologiyasidir.

Bilish jarayoni sub'ekt – inson bilan bog'liq jarayondir. Insonsiz bilish jarayoni bo'lishi mumkin emas. Sub'ektning ilmiy bilish jarayonidagi faoliyati quyidagi sxemaga asoslanadi: masalaning qo'yilishi, hal qilinishi, natijaning to'g'ri yoki noto'g'riligini tekshirish, yangi masalaning qo'yilishi yoki eski masala qaytadan tekshirilishi kabilardir. Bu jarayon spiralsimon taraqqiyot yo'li bilan davom etadi. Bilish jarayoni spiralni tashkil etuvchi halqalar yig'indisi bilan bog'liqdir. Har bir halqa ma'lum masalaning to'g'ri qo'yilishi va hal qilinishi bilan aniq va aniq bo'lmagan bilimlar to'plami yoki sistemani ifodalaydi: bu sistemalar muammosi masalalarning qo'yilishi va hal etganligini ifodalaydi. Har bir muammo yoki masala ular tarixiy aniq bilish jarayonida vujudga keladi, rivojlanadi. Shuning uchun har bir fanning o'z predmeti va tadqiqot usuli mavjuddir. Har bir fan o'zi o'rganayotgan

ob'ektga nisbatan amaliy va nazariy tadqiqot usuli orqali yondoshadi. Lekin, ba'zi bir fanlar bir – biriga yaqin bo'lgani uchun ularning tushuncha va qonunlari ham bir – biriga yaqindir. Shu jihatdan ularning izlanish metodlari ham bir – biriga yaqindir. Konkret usullar asosida ularning bilim sistemasi chuqurlashib borsa, umumiy usul orqali bilish doirasi kengayib boradi. Masalan, fizika, ximiya biologiya singari fanlar o'zlarining xususiy metodlari orqali izlanishi bilan bu narsalar bilimi chuqurlashsa, izlanishning umumiy uslubi (masalan, modda tuzilishiga ko'ra, energiyaning saqlanish va aylanish nazariyasiga ko'ra) orqali ham bilim kengayadi. Fan tarixida vujudga kelgan, tabiat, ijtimoiy va texnik fanlar sistemasi va har bir sistemani tashkil etuvchi aniq predmetlar sistemasi vujudga kelgan ekan, ularning har biri aniq tadqiqot usuliga egadir. Ularning tadqiqot usullarida esa umumiy o'xshash tomonlar bo'lishi mumkin. Bilishning hamma fan uchun umumiy tadqiqot usuli quydagicha izohlanadi. Ilmiy bilishning hamma fan uchun umumiy uslubi: analiz va sintez, induksiya va deduksiya, analogiya mantiqiylik va tarixiylik abstraktdan aniqlikka yoki aksincha.

Ilmiy bilishning bu uslublari fan taraqqiyotida garchi umumiy hisoblansa ham, eng umumiy falsafiy dialektik uslubga nisbatan xususiy bo'lishi mumkin. Lekin bu uslublari (xususiy holda) falsafiy yoki umumiy usul bilan bog'langandir. Xususiylik bilan umumiylikni bog'lanishi qonuniy jarayondir. Biz uni dialektikaning kategoriyalari temasini o'tganda tahlil qilgan edik.

Har qanday masalani hal qilinishi logikada universal, ilmiy tafakkur uslubi – mavhumlikdan aniqlikka qarab borish uslubidir.

Bu uslub didaktikaning eng asosiy tamoyiliga aylangandir. Har bir uslub aniq ilmiy bilish jarayonida bir – biri bilan bog'liq yoki bir – biriga zid bo'lishi mumkin. Shuning uchun har bir uslubni vazifasi bilimning haqiqiy aniq bilim ekanligini isbotlashidir. Shu usul orqali bilim yanada chuqur va keng mazmun asosida boyib boradi. Masalan, klassik fizikaning rivojlanishi natijasida nisbiylik nazariyasi, Kvant mexanikasi, elementar zarralar fizikasi kelib chiqdi. Mikrofizika qonunlarini o'rganish va tahlil qilinishi natijasida uni klassik fizikaga tatbiq etishning o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi.

Shunday qilib, biz xususiylik va umumiylik dialektikasiga asoslangan holda falsafiy usul bilan xususiy fan metodlarining o'zaro munosabatini ko'rib chiqdik. Falsafiy uslub real olamni ilmiy bilishning eng umumiy metodi bo'lib, u barcha fanlar uchun metodologiyadir. Falsafiy uslub xususiy fanlar, erishgan yutuqlardan foydalanib, ularning uslublari bilan birgalikda rivojlanadi. Ular bir – birini to'ldiradi va boyitadi. Xususiy, umumiy va eng umumiy uslublari tadqiqotning yaxlit sistemasini tashkil etadi. Uslub bilim harakati, yangi bilimga borish usulidir.

Bilimning asosiy, haqiqiy, aniq mazmunini ifodalashda bir – biridan farq qiluvchi, sifat jihatidan o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan darajalariga e'tibor berish kerak.

Ular empirik va nazariy bilim darajalaridir.

Bilimning empirik darajasi asosan tajriba bilan bog'langan. Kuzatish va eksperimentlardan asbob orqali olingan ma'lumotlar empirik bilim asosi bo'lib, u, shu asosida vujudga keladi va rivojlanadi. Eksperimentlar fizika, biologiya, fiziologiya, psixologiya, sotsiologiyada ham eksperiment keng qo'llanilmoqda. Nazariy bilim empirik darajadan farq qiladi, u nazariy tafakkur orqali vujudga keladi. Lekin shuni aytish kerakki, bu ikki bilim darajasi bir – biri bilan bog'langan nazariy bilim empirik bilimlarni umumlashtirish asosida vujudga keladi. Ammo hamma vaqt nazariya bevosita tajribadan kelib chiqmay, balki boshlang'ich asos sifatida foydalanish bilan mavjud tushuncha va nazariyalar asosida kelib chiqishi mumkin. Masalan, nisbiylik nazariyasi Lobachevskiy va Riman geometriyasining sintezi sifatida kelib chiqqan. Bu ayrim nazariy bilimlarga nisbatan misol bo'lishi mumkin. Lekin umuman nazariy bilimlarni oladigan bo'lsak albatta u empirik bilim darajasi bilan bevosita yoki bilvosita bog'liqdir.

Nazariy bilimlar tajriba ma'lumotiga nisbatan o'zib ketishi mumkin. Masalan, nazariy fizikada antizarralar haqidagi fikr tajriba yo'li bilan emas, balki nazariy hisoblashlar orqali topilgan. Ba'zan tajriba kutilmaganda nazariyani isbotlashi yoki isbotlamasligi mumkin. Bu holda tajriba yangi nazariya uchun manba bo'lib qoladi. Tajribaning qimmatini ham mana shundadir – degan edi fizik S. I. Vavilov.

Demak, nazariyalar asosida empirik bilim umumlashtirildi, sistemalashtirildi, natijada yangi nazariyalar kelib chiqadi yoki eskisi to'ldiriladi. Bu yerda bir narsani unutmaslik darkor: empirik va nazariy bilim darajasi haqida fikr yuritish ekanmiz, hissiy (konkret) va mantiqiy (abstrakt) bilim haqida gapirishda ularni bir – biriga aralashtirmaslik kerak. Empirik bilim darajasi ham nazariy bilim darajasi ham aniq va abstraksiya metodi vositasi bilan voqelikni bilishga olib kelishini e'tirof etish zarur. Empirik bilish darajasi voqelikni yaxlit ichki, chuqur aloqalarini bilib olishga olib kelmaydi, lekin tashqi munosabat va aloqalarni bilishga olib keladi.

Ob'ektni yaxlit ichki va tashqi mohiyatini, bog'lanishini nazariy bilim darajasi aks ettirishga intiladi. Inson hech qachon voqelikni, to'la qamrab olishga erisha olmaydi. Uni har tomonlama bilib olishga intiladi. Empirik bilish darajasining usullari shunday qilib quydagicha bo'ladi: priborlar, asboblarning yordamida kuzatish, eksperiment o'tkazish, taqqoslash, modellashtirish, formallashtirish, matematik hisoblash, sistemali strukturali yondoshish.

REFERENCES:

[1] Salimov, B.L. (2023). Negative consequences of science and technology development. International Conference Law, Economics and Tourism sciences in the modern world. 5(1), p. 5-10.

[2] Salimov. B.L., Abdimurodov, N.Sh., Savriddinov, S.S. (2023). The Development of Automotive and Road Engineering Industries in a Deterministic Relationship. (2023). WEB OF SYNERGY: International Interdisciplinary Research Journal. 2(2), Page 338-341.